

“Acele” olağanüstü hal

LEVENT GÖNENC

Siyaset felsefesinin kadim meselelerinden birisidir olağanüstü hal. Birkaç esaslı soru etrafında döner bu konudaki tartışmalar. İlk soru devletin, varlığını tehlikeye düşüren bir durumla karşı karşıya kaldığında, mevcut hukuk düzeninin dışına çıkma hakkı olup olmadığıyla ilgilidir. Bu soruya Antik Çağ’dan beri neredeyse ittifakla olumlu yanıt verilmektedir. Çünkü, tüm ülkeyi veya bir bölgeyi doğrudan etkileyen, gündelik yaşamı aksatan veya kesintiye uğratan ve hatta devletin ve toplumun varlığını ortadan kaldırma potansiyeli taşıyan; savaş, iç savaş, ayaklanma, doğal afet veya salgın hastalık gibi durumlar ortaya çıktığında olağan yönetim usulleriyle bu sıkıntıların aşılması mümkün olmayabilir.¹

Eğer devletin zor zamanlarda olağan hukukî çerçeveden çıkıp olağanüstüne taşma hakkı olduğunu kabul ediyorsak ardından ikinci soru gelecektir: Böyle bir olağanüstü durumun var olduğuna kim karar verir? İlk “olağanüstü hal teorisyeni” sayılabilecek Carl Schmitt bu soruya günümüzde artık iyi bilinen o veciz cümlesiyle net bir cevap verir: “Egemen, olağanüstü hale karar verendir.” (Schmitt, 2005: 13). Dolayısıyla, Schmitt’e göre olağanüstü hale karar vermek, egemenliğin alametifarikalarından birisi ve belki de en önemlisidir. Schmitt bir adım daha ileri gide-

rek “egemen”in yetki alanını ise şöyle tanımlar: “[Egemen], hem son derece acil bir durumun sözkonusu olup olmadığına, hem de bunu bertaraf etmek için ne yapılması gerektiğine karar verendir.” (Schmitt, 2005: 15)

Bu son noktadan hareketle, Schmitt siyaset felsefesinde olağanüstü hale ilişkin tartışılan üçüncü temel soruya ulaşır. Soru şudur: Olağanüstü hale geçildikten sonra yöneticilerin yetki alanı ne kadar genişleyecek, bir başka ifadeyle siyasal iktidarın olağan hukuk düzeninin dışına taşmasına ne kadar izin verilecektir? Şöyledir Schmitt’in cevabı: “Olağanüstü halde devlet, hukuku kendini koruma hakkına dayanarak askıya alır.” (Schmitt, 2005: 19) Bir başka ifadeyle, hukuk olağanüstü halde buhar olup ortadan kalkmamaktadır; ancak uygulanmamakta, yani deyim yerindeyse felç olmaktadır.

Son soru olağanüstü halin zamansal boyutuyla ilgilidir. Olağanüstü hal ne zaman biter? Adı üzerinde, olağan kural, olağanüstü istisnadır. Öyleyse, olağanüstü hale geçişi zorunlu kılan tehdit ortadan kalktığında olağan hale dönüşmesi gerekir. Peki ya dönüşmezse? Olağanüstü hal olağanlaşır mı? Bu soruya, II. Dünya Savaşı yıllarından seslenen Walter Benjamin şu cevabı verir: “...içinde yaşadığımız ‘olağanüstü hal’ istisna değil kuraldır.” (Benjamin, 2012: 43). Bu tespitin içinde ba-

32 1 Bu konudaki ayrıntılı tartışma için bkz. (Esen, 2008: 9-26).

rındırdığı tehlikeye ise günümüzde olağanüstü hale ilişkin en önemli eserlerden birine imza atan Giorgio Agamben dikkat çeker. Yazara göre günümüzde “...istisna hali demokrasi ile mutlakiyet arasında bir belirsizlik eşliğine dönüşmektedir.” (Agamben, 2006: 11)

Siyaset felsefesi alanında, yukarıda çok kısaca değindiğimiz argümanlar ve karşı-argümanlar çerçevesinde ve hukuk-siyaset-şiddet üçgeninde olağanüstü hal halen tartışılmaktadır. Kuşkusuz bu tartışmalar günümüzde yaşanan somut sorunlara dair çözümler üretmemize katkı sağlar ancak ben bu makalede, ileride kavramsal çerçevesi siyaset felsefesi alanından beslenen bir çalışmanın gerekliliğine işaret ederek, öncelikle ve ivdilikle üzerinde düşünülmesi gerektiğine inandığım somut hukukî problemler ve bu problemlere ilişkin çözüm önerileri üzerinde yoğunlaşmak istiyorum.

TÜRKİYE’DE OHAL’İN HUKUKİ ÇERÇEVESİ

Türkiye 15 Temmuz darbe girişiminin ardından olağanüstü günler yaşıyor. Bu olağanüstülük, sadece söz konusu darbe girişimine neden olan unsurları ortadan kaldırmak için uygulanan yönetim usulleri açısından değil; ekonomik, bürokratik ve siyasal yapıda gözlenen büyük değişim/dönüşüm açısından da daha önce karşılaşmadığımız, alışık olmadığımız uygulamalarla karşımıza çıkıyor.

Aslında Türkiye olağanüstü yönetim usullerine yabancı değil. Çok fazla geriye gitmeye gerek yok, 1982 Anayasası’nın yürürlükte olduğu dönemde, kapsamı ve alınan tedbirlerin niteliği zaman içerisinde değişse de, Türkiye’nin güneydoğu bölgesindekiler 1987-2002 yılları arasında sürekliliği olan olağanüstü hal rejimi altında yaşadılar. Bu rejim o zaman da çok tartışılmıştı, tartışılan noktalar farklı olsa da, bugün yine tartışılıyor. Çünkü Anayasa’nın olağan maddeleri arasında uyuyan dev 14 yıl sonra uyandı.

Yürürlükteki Anayasamıza göre, Türkiye Cumhuriyeti hukuk sisteminde iki tür olağanüstü yönetim yönetim usulü bulunmaktadır: “Olağanüstü Hal” ve “Sıkıyönetim”. Bu yönetim usullerinden ikincisinin birincisine göre daha ciddi tehdit ve tehlikelerin ortaya çıkması halinde uygula-

nabileceğini ve birinci usule göre daha sert ve ağır tedbirler almaya imkân verdiğini not ederek, 15 Temmuz 2016 tarihinde yaşanan “darbe teşebbüsü” sonrasında tartışılmaya başlanan birinci usul, yani olağanüstü hal (OHAL) usulü hakkındaki açıklamalarıma geçebilirim.

Anayasamız, 119. ve 120. maddelerinde iki tür olağanüstü hal öngörmüştür. 119. maddede öngörülen olağanüstü hal; tabii afet, tehlikeli salgın hastalıklar veya ağır ekonomik bunalım hallerinde ilan edilebilir. 120. maddedeki olağanüstü halin ilan edilmesi için ise, Anayasa ile kurulan hür demokrasi düzenini veya temel hak ve hürriyetleri ortadan kaldırmaya yönelik yaygın şiddet hareketlerine ait ciddi belirtilerin ortaya çıkması veya şiddet olayları sebebiyle kamu düzeninin ciddi şekilde bozulması gerekir.

15 Temmuz 2016 tarihinde yaşanan “darbe teşebbüsü”nün ardından, 20 Temmuz 2016 tarihinde, Cumhurbaşkanı başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu, 21 Temmuz 2016 günü saat 01.00’den itibaren geçerli olmak üzere, 90 gün süreyle (20 Ekim 2016’ya kadar) Anayasa’nın 120. maddesindeki sebeplere dayanarak OHAL ilan etti. Bu karar, Anayasa’nın 121. maddesi gereği, 21 Temmuz 2016 Tarihli ve 29777 Sayılı *Resmi Gazete*’de yayımlanarak yürürlüğe girdi ve onaylanmak üzere derhal TBMM’ye sunuldu. Aynı gün TBMM tarafından onaylanan OHAL ilan kararı da ertesi günkü *Resmi Gazete*’de yayımlandı (22 Temmuz 2016 Tarihli ve 29778 Sayılı *Resmi Gazete*). Böylece, TBMM’nin iradesinin devreye girmesiyle, 90 gün süreyle uygulanacak OHAL rejiminin hukukî dayanağı TBMM kararı olarak değişmiş oldu.

Yukarıda işaret ettiğimiz prosedür uyarınca yürürlüğe giren olağanüstü hal yönetim usulünün hukukî çerçevesi, Türkiye Cumhuriyeti hukuk sisteminde şu normlarla çizilmektedir: Anayasa, 2935 Sayılı OHAL Kanunu, OHAL Kanun Hükmünde Kararnameleri (KHK).

OHAL’in nasıl uygulanacağını ve bu yönetim usulünün ortaya çıkaracağı hukukî sonuçları ve daha da önemlisi bu süreçte hukukî anlamda nelerin yapılabileceğini ve yapılamayacağını anlayabilmek için, öncelikle bu normların nasıl düzenle-

meler getirdiğini ve birbirleriyle olan ilişkilerini değerlendirmemiz gerekir.

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi, TC anayasal sisteminde, OHAL'in temel dayanağı Anayasa'nın 119-122. maddeleridir. Buna ek olarak, Anayasa'nın 121. maddesinin 2. fıkrası gereği, olağanüstü hal rejiminin ayrıntılarını düzenlemek üzere bir olağanüstü hal kanununun çıkarılması gerekir. Nitekim, Anayasa'nın bu emrine uygun olarak, Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) 25.10.1983 tarihinde 2935 sayılı OHAL Kanunu'nu kabul etmiş ve söz konusu kanun 27.10.1983 tarihli ve 18204 sayılı *Resmî Gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Anayasa'nın emrine uygun olarak çıkarılan OHAL Kanunu'da:

- Olağanüstü hallerde vatandaşlar için getirilecek para, mal ve çalışma yükümlülükleri,
- Anayasa'nın 15. maddesindeki ilkeler doğrultusunda temel hak ve hürriyetlerin nasıl sınırlandırılacağı veya nasıl durdurulacağı,
- Olağanüstü halin gerektirdiği tedbirlerin nasıl ve ne suretle alınacağı,
- Kamu hizmeti görevlilerine ne gibi yetkiler verileceği,
- Görevlilerin durumlarında ne gibi değişiklikler yapılacağı düzenlenmiştir.

Anayasa ve OHAL Kanunu yanında, Anayasa'nın 121. maddesinin 3. fıkrasının verdiği yetkiye dayanarak çıkarılan OHAL KHK'leri olağanüstü halin hukukî çerçevesini çizer. Türkiye'de, 1980'li yılların sonlarından başlayarak çeşitli zamanlarda OHAL KHK'leri çıkarılmıştır. Bu KHK'lerden kimileri TBMM tarafından bir kanunla onaylanarak kanuna dönüşmüş, kimileri yürürlükten kalkmıştır. Bugün için tespit edebildiğimiz kadarıyla geçmişten kalan sadece iki OHAL KHK'si yürürlüktedir: "285 sayılı Olağanüstü Hal Bölge Valiliği İhdasi Hakkında Kanun Hükmünde Kararname" (RG: 14.07.1987, S: 19517) ve 430 sayılı "Olağanüstü Hal Bölge Valiliği ve Olağanüstü Halin Devamı Süresince Alınacak İlave Tedbirler Hakkında Kanun Hükmünde Kararname" (RG: 16. 12. 1990, S: 20727). Türkiye'de OHAL'in hukukî çerçevesini çizerken, yürürlükteki bu iki OHAL KHK'sine, 15 Temmuz 2016 olayları sonrasında çıkarılan sekiz KHK'yi de eklememiz gerekir.²

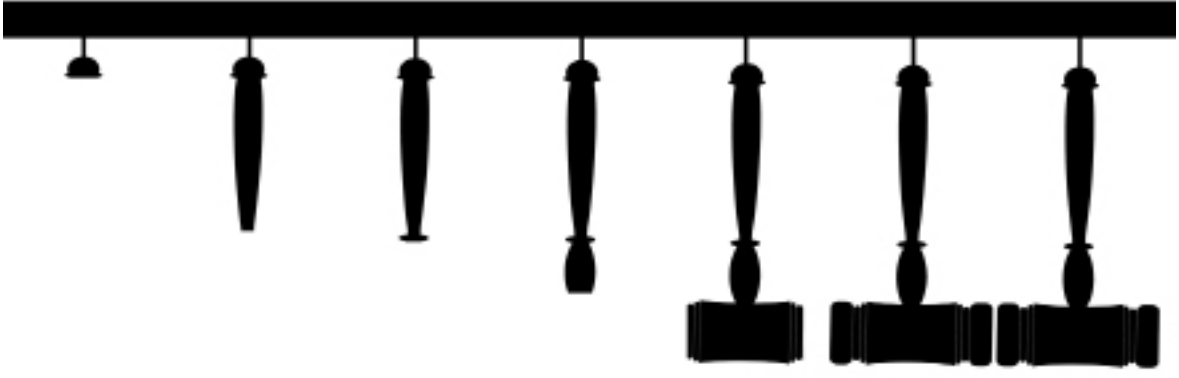
Yukarıda değindiğimiz OHAL Kanunu ve OHAL KHK'leri yürütme organı ve idareye çeşitli konularda yetki vermektedir. OHAL yönetim usulünü icra etmek ve OHAL rejiminin gereklerini yerine getirmek üzere çeşitli kararlar alınmalı ve işlemler yapılmalıdır. İşte yukarıda çizdiğimiz norm alanı içerisinde alınan idari kararlar ve idari işlemler OHAL rejimini tamamlar.

OHAL'İN HUKUKİ ÇERÇEVESİ NE YAPMAYA İZİN VERİYOR, NEYİ YASAKLIYOR?

Yukarıda saydığımız hukuk kuralları bir bütün olarak yürütme organının ve idarenin yetki alanını genişletmektedir. Bir başka ifadeyle, bu kurallar yürütme ve idareye, normal yönetim usullerinin geçerli olduğu zamanlarda yapamayacaklarını yapabileme imkânı vermektedir. Bununla birlikte, söz konusu kurallar yürütme ve idareye bir sınır çizerek yapamayacaklarını da göstermektedir. Çünkü OHAL keyfi değil hukukî bir rejimdir. Bir başka ifadeyle OHAL zamanında yürütme ve idarenin yetkilerinin genişlemiş olması bu unsurların keyfi davranabilecekleri anlamına gelmez. OHAL zorunluluktan kaynaklanan anayasal bir müessesedir. Öyleyse, OHAL'de yapılabilecekler kadar yapılamayacakların da belirlenmesi, olağan veya olağanüstü dönemlerde devletin hukuka bağlı olması ve hukukun üstünlüğüne saygı göstermesi gerektiğini öngören "Hukuk Devleti" ilkesi açısından fevkalade önemlidir.

Öncelikle Anayasa'dan başlayalım: Olağan yönetim usullerinden farklı olarak OHAL'de, temel hak ve özgürlükler kısmen veya tamamen durdurulabilir, yani OHAL süresince Anayasa'da tanıyan temel hak ve özgürlükler tamamen kullanılamaz hale getirilebilir; Anayasa'nın 15. maddesi buna izin vermektedir. Anayasa'nın 15. maddesi şu şekildedir: "Savaş, seferberlik, sıkıyönetim veya olağanüstü hallerde, milletlerarası hukuktan doğan yükümlülükler ihlâl edilmemek kaydıyla,

(RG: 27. 07. 2016, S: 29783) ve 669 sayılı KHK (RG: 31. 07. 2016, S. 29787), 670 sayılı KHK (RG: 17. 08. 2016, S: 29804), 671 sayılı KHK (RG: 17. 08. 2016, S: 29804), 672 sayılı KHK (RG: 01. 09. 2016, S: 29818-Mükerrer), 673 sayılı KHK (RG: 01. 09. 2016, S: 29818-2. Mükerrer), 674 sayılı KHK (RG: 01. 09. 2016, S: 29818-2. Mükerrer).

durumun gerektirdiği ölçüde temel hak ve hürriyetlerin kullanılması kısmen veya tamamen durdurulabilir veya bunlar için Anayasada öngörülen güvencelere aykırı tedbirler alınabilir.” Temel hak ve özgürlüklere ilişkin bu sınırlamalar esas olarak OHAL Kanunu’nda gösterilmiştir.

Bu mekanizma nasıl işler, bir örnekle açıklayalım: Anayasa’nın 23. maddesine göre:

Herkes, yerleşme ve seyahat hürriyetine sahiptir. Yerleşme hürriyeti, suç işlenmesini önlemek, sosyal ve ekonomik gelişmeyi sağlamak, sağlıklı ve düzenli kentleşmeyi gerçekleştirmek ve kamu mallarını korumak; seyahat hürriyeti, suç soruşturma ve kovuşturması sebebiyle ve suç işlenmesini önlemek amaçlarıyla kanunla sınırlanabilir.

Görüldüğü gibi, Anayasa’nın 23. maddesinde yerleşme ve seyahat özgürlüğü için öngörülen sınırlama sebepleri arasında tabii afet veya tehlikeli salgın hastalık bulunmamaktadır. Dolayısıyla, olağan dönemde çıkarılacak normal bir kanunla yerleşme ve seyahat özgürlüğünün bu sebeplere dayanarak sınırlanması mümkün değildir. Kanunla böyle bir sınırlama yapıldığında ve bu kanun Anayasa Mahkemesi’nin (AYM) önüne gittiğinde, AYM’nin bu kanunu Anayasa’ya aykırı bularak iptal etmesi beklenir. Oysa OHAL Kanunu ile Anayasa’nın 23. maddesine açıkça aykırı olsa dahi böyle bir tedbirin alınabilmesi mümkündür. Çünkü Anayasa’nın 15. maddesi buna izin vermektedir. Nitekim OHAL Kanunu’nun 9. maddesinin 1. fıkrasının (a) bendinde, tabii afet ve tehlikeli salgın hastalıklar sebebiyle ilan edilecek OHAL süresince alınabilecek tedbirler arasında: “Bölgenin belirli yerlerinde yerleşimi yasaklamak, belirli yerleşim yerlerine girişi ve buralardan çıkışı sınırlamak, belli yerleşim yerlerini boşaltmak veya başka yerlere nakletmek...” de sayılmaktadır.

nırlamak, belli yerleşim yerlerini boşaltmak veya başka yerlere nakletmek...” de sayılmaktadır.

Anayasa’nın 15. maddesinin verdiği izin OHAL KHK’leri için de geçerlidir. Temel hak ve özgürlükler açısından olağan KHK’lerle (AY m. 91) düzenlenemeyecek alan OHAL KHK’leriyle düzenlenebilir ve Anayasa’da öngörülen güvencelere aykırı tedbirler alınabilir.

Kaldı ki, Anayasa’nın 15. maddesinde böyle bir “izin” verilmiş olmasaydı dahi Anayasa’da temel hak ve özgürlükler için öngörülen güvencelere aykırı tedbirler almak mümkündür. Çünkü OHAL KHK’lerinin anayasaya aykırılık iddiasıyla AYM’ye götürülebilmesi mümkün değildir. Bu KHK’ler Anayasa’nın 148. maddesi gereği usul ve esas açısından AYM denetimi dışındadır. Dolayısıyla, Anayasa-Koyucu zaten OHAL KHK’lerinin AYM denetimi dışına çıkararak, Anayasada yer alan temel hak özgürlüklere ilişkin güvencelere aykırı tedbirler alınabilmesini mümkün kılmıştır. Bir başka ifadeyle, Anayasa-Koyucu bu şekilde, anayasaya aykırılığın ileri sürülebileceği bir mecaz, iddia edilebileceği bir platform bırakmamıştır.

Peki, 15. maddenin verdiği izin nereye kadardır? Aynı soruyu başka şekilde soralım: OHAL süresince temel hak ve özgürlükler açısından herhangi bir güvence ve yürütme organı açısından herhangi bir sınır yok mudur? Hemen cevaplayalım; Anayasamızın 15. maddesine göre;

Savaş, seferberlik, sıkıyönetim veya olağanüstü hallerde, milletlerarası hukuktan doğan yükümlülükler ihlâl edilmemek kaydıyla, durumun gerektirdiği ölçüde temel hak ve hürriyetlerin kullanılması kısmen veya tamamen durdurulabilir veya bunlar için Anayasa’da öngörülen güvencelere

aykırı tedbirler alınabilir. Birinci fıkrada belirlenen durumlarda da, savaş hukukuna uygun fiiller sonucu meydana gelen ölümler dışında, kişinin yaşama hakkına, maddî ve manevî varlığının bütünlüğüne dokunulamaz; kimse din, vicdan, düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz ve bunlardan dolayı suçlanamaz; suç ve cezalar geçmişe yürütülemez; suçluluğu mahkeme kararı ile saptanıncaya kadar kimse suçlu sayılamaz.”

Öyleyse 15. madde bir yandan temel hak ve özgürlüklerin kısmen veya tamamen durdurulabilmesine izin vermekte, diğer yandan bunun sınırını çizmektedir. Buna göre, OHAL rejiminde temel hak ve özgürlüklere ilişkin düzenlemeler:

- 1) Milletlerarası hukuktan doğan yükümlülükler ihlâl edilmemek kaydıyla yapılmalı,
- 2) Durumun gerektirdiği ölçüde olmalı,
- 3) Öğretide “çekirdek haklar” olarak adlandırılan (yaşama hakkı, kişinin maddî ve manevî varlığının bütünlüğüne dokunulamaması; kimse din, vicdan, düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaması ve bunlardan dolayı suçlanamaması; suç ve cezaların geçmişe yürütülememesi; suçluluğu mahkeme kararı ile saptanıncaya kadar kimsenin suçlu sayılmaması) alana tecavüz edilmemeli.

Anayasa’daki çekirdek alanı Türkiye’nin milletlerarası yükümlülükleri ile birlikte düşünerek içeriğini buna göre tespit etmemiz yerinde olur. Anayasa’da sözü edilen “milletlerarası yükümlülüklerin” en başında Türkiye’nin taraf olduğu milletlerarası sözleşmeler gelir. Dolayısıyla, OHAL döneminde alınacak tedbirler Türkiye’nin taraf olduğu insan hakları sözleşmelerinde çizilen çerçeveye ya da belirlenen sınırlara da uygun olmak zorundadır. Buna göre, Türkiye’nin taraf olduğu insan hakları alanındaki iki temel sözleşme, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AIHS) ve Birleşmiş Milletler Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi (BMMSS), olağanüstü hal dönemlerinde alınacak tedbirlere ve ihlâl edilemeyecek çekirdek alana ilişkin hükümler içermektedir. Buna göre AIHS çekirdek alanı tanımlarken, bizim Anayasamızın 15. maddesinde sayılan temel hak ve özgürlüklere; “kulluk ve kölelik yasağı”nı da eklemektedir. Bunun yanında AIHS’de tanımlandığı biçimiyle, “suç ve cezaların kanuniliği” ilkesi, sadece bizim Anayasamızın 15. maddesinde yer alan “suç

ve cezaların geçmişe yürütülememesi” ilkesini değil, suç ve cezaların kanunla konulması gerekliliğini de içermektedir.

BMMSS ise; “ayrımcılık yasağını”, “borç nedeniyle hapis yasağını” ve “kişi olarak tanınma hakkı”nı çekirdek alana dahil etmektedir. Ayrıca BMMSS çekirdek alan içerisinde saydığı, “din, vicdan, düşünce ve kanaat özgürlüğünü” bizim Anayasamızdan daha geniş bir biçimde tanımlamaktadır.

Öyleyse, 1982 Anayasası ve ilgili milletlerarası sözleşmeler birlikte değerlendirildiğinde, OHAL yönetim usulünde, OHAL Kanunu veya OHAL KHK’leri ile hiçbir şekilde dokunulamayacak temel hak ve özgürlüklerle ilgili hükümler şunlardır:³

- 1) Ayrımcılık yasağı hakkı (AY m. 10)
- 2) Kişi olarak tanınma hakkı (AY m. 12/1 ve 17/1)
- 3) Yaşam hakkı (AY m. 17)
- 4) İşkence yasağı (AY m. 17)
- 5) Kulluk ve kölelik yasağı hakkı (AY m. 17)
- 6) Din, vicdan, düşünce ve kanaat özgürlüğü hakkı (AY m. 24-25)
- 7) Suç ve cezaların kanuniliği/geriye yürümezliği hakkı (AY m. 38/1)
- 8) Masumiyet karinesi hakkı (AY m. 38/4)
- 9) Borç nedeniyle hapis yasağı hakkı (AY m. 38/8)

Sonuç olarak, Türkiye Cumhuriyeti anayasal sisteminde OHAL rejiminin iki önemli parametresi olduğunu söyleyebiliriz: Birincisi, OHAL döneminde alınacak tedbirler Anayasa ve milletlerarası sözleşmelerde ifadesini bulan çekirdek alana zarar vermemelidir. İkincisi, bu tedbirler olağanüstü hal ilan edilmesine yol açan tehdit veya tehlikenin ortadan kaldırılmasına veya önlenmesine hizmet etmeli, bu gerekliliklerin ötesine geçmemelidir.

Yukarıda değindiğimiz gibi, 15 Temmuz sonrasında, bu makalenin yazıldığı tarihe kadar, sekiz KHK yayımlanmış bulunmaktadır. Söz konusu bu KHK’lerle, Cumhurbaşkanı başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu’nun, yani yürütme organının çok hızlı ve çok kapsamlı bir biçimde “kural koyma”ya giriştiği görülmektedir. Bu KHK’lerin getirdiği yeni düzenlemeleri ayrıntılı bir biçimde ortaya koy-

3 Bu konuda güncel bir değerlendirme için bkz. Tolga Şirin, *OHAL ile İlgili Bazı Tamamlayıcı Bilgiler*, <bianet.org>.

mak bu makalenin sınırları içerisinde mümkün görünmemektedir⁴ ancak bu sekiz KHK'yi kapsam ve içerikleri itibarıyla analiz ederek bazı ortak noktaları tespit etmek, söz konusu hukukî enstrümanın Hukuk Devleti ilkesine ve anayasal sınırlara (çekirdek alana dokunmama ve OHAL'in gereklerini aşmama) uygun kullanılıp kullanılmadığını tespit etmek açısından faydalı olacaktır.

Öncelikle 2016 KHK'leriyle getirilen düzenlemelerin şu alanları etkilediğine işaret edelim; güvenlik, hukuk, eğitim, bürokrasi ve iş dünyası. Dolayısıyla, 2016 OHAL KHK'lerinin toplumsal hayatın hemen her alanına dokunduğu söylenebilir. Bu alanları etkileyen düzenlemelerin ise, iki biçimde förmüle edildiği gözlenmektedir; “tedbir niteliğindeki düzenlemeler” ve “kurumsal reorganizasyon”a yönelik düzenlemeler.

Tedbir niteliğindeki düzenlemelerin içinde yer alan birinci küme darbeye doğrudan bağlantılı kişilerin; yakalanması, kaçmalarının önlenmesi ve kontrol altında tutulması amacına yöneliktir. Ceza muhakemesine ilişkin anayasal ve yasal güvencelerin bypass edilerek muhakeme sürecini farklı düzenleyen tedbirler bu niteliktedir. Örneğin, gözaltı süresinin 30 güne çıkarılması bu türden bir tedbirdir. Bu kişilerin sahip oldukları kamusal yetki ve makamların ellerinden alınması da bu tedbir kümesini tamamlamaktadır; örneğin, darbeye karıştığı değerlendirilen Silahlı Kuvvetler personelinin görev ve yetkilerine son verilmesi ve rütbelerinin kaldırılması gibi.

Tedbir niteliğindeki düzenlemeler çerçevesinde karşımıza çıkan ikinci küme ise, darbe teşebbüsüyle doğrudan bağlantılı olmayan ancak Fethullahçı Terör Örgütü ile bağlantılı olduğu düşünülen kişilerin ve kurumların tasfiyesi ile ilgilidir. Örnek olarak; devlet memurlarının görevlerine son verilmesi, eğitim ve sağlık kuruluşlarının, dernek ve sendikaların kapatılması, özel sektörde faaliyet gösteren şirketlere yönelik operasyonlar verilebilir.

Genel olarak değerlendirildiğinde tedbir niteliğindeki düzenlemelerin, kurumsal reorganizasyona yönelik düzenlemelere göre kısa vadede ki-

şilerin temel hak ve özgürlüklerini doğrudan etkilediği görülmektedir. Kuşkusuz, OHAL'in halen devam ettiği bir ortamda münferit olayları hukukî açıdan sağlıklı bir biçimde değerlendirmeye olanak verecek bilgi ve belgelere sahip değiliz. Bununla birlikte, bu kategoride yer alan bazı düzenlemelerin ve düzenlemelere dayanarak yapılan uygulamaların Anayasa'nın dokunulmasını yasakladığı çekirdek alana dahil hakları zedelediğine dair örnekler kamuoyuna yansımaktadır.

2016 KHK'lerinde yer alan “kurumsal reorganizasyon”a yönelik düzenlemeleri ise OHAL'in mantığı çerçevesinde ayrıca değerlendirmemiz gerekir. TSK'ya, telekomünikasyonla ilgili kurumlara ve belediyelere ilişkin düzenlemeler bu başlıkta yer alan kurallara örnektir. Yukarıda değindiğimiz gibi Türkiye Cumhuriyeti anayasal siteminde OHAL süresince KHK ile yapılacak düzenlemelerin OHAL'in gereklerini aşmaması esastır. Dolayısıyla yeni kurumsal yapılar öngören bu tür düzenlemeler mutlaka yasa konusu olması gerekir.

2016 OHAL KHK'LERİYLE İLGİLİ GÖZLEMLER

Yukarıda işaret ettiğim gibi, 2016 OHAL KHK'leri anayasal sistemimizde OHAL'e ilişkin var olan ölçütler açısından oldukça sorunlu görünmekte. Bu bölümde, bu KHK'leri, ortak noktalarını tespit ederek, Hukuk Devleti ilkesi açısından inceleme-ye devam edeceğim.

2016 OHAL KHK'lerine ilişkin ilk gözlemim şudur: Bu KHK'lerde yer alan birçok düzenleme, üzerinde düşünülüp taşınmadan, alelacele yapılmış izlenimini uyandırmaktadır. OHAL KHK'lerinde karşımıza çıkan “hata”lara bir örnek vereyim: 667 sayılı KHK'de kamu görevlilerine ilişkin tedbirler açıklanırken şu ifadeye yer verilmiştir (m. 4 /1 /f):

4/7/1965 tarihli ve 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu ile bu Kanun Hükmünde Kararname'nin 3. maddesinde belirtilenler hariç (a.b.ç) diğer mevzuata tâbi her türlü kadro, pozisyon ve statüde (işçi dahil) istihdam edilen personel, ilgili kurum veya kuruluşun en üst yöneticisi başkanlığında bağlı, ilgili veya ilişkili bakan tarafından oluşturulan kurulun teklifi üzerine ilgisine göre ilgili bakan onayıyla kamu görevinden çıkarılır...

4 OHAL KHK'lerinin içeriğine dair bir değerlendirme için bkz. (Karan, 2016).

Bu düzenlemede dikkat çeken husus, 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'na tâbi personelin belirtilen tedbirlerden muaf tutulmasıdır. Oysa kamuoyuna yapılan açıklamalardan ve KHK'nin diğer hükümlerinin birlikte okunmasından anlaşılacağı üzere asıl tedbir konusu olan bu personeldir. Bu maddenin yanlışlıkla bu şekilde kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Nitekim daha sonra bu yanlış fark edilerek 668 sayılı KHK'de yukarıda altını çizdiğim "hariç" ibaresi yerine "tâbi" ibaresi konularak madde yeniden düzenlenmiştir:

14/7/1965 tarihli ve 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'na ve diğer mevzuata tâbi (a.b.ç.) her türlü kadro, pozisyon ve statüde (işçi dahil) istihdam edilen personel, ilgili kurum veya kuruluşun en üst yöneticisi başkanlığında bağlı, ilgili veya ilişkili olunan bakan tarafından oluşturulan kurulun teklifi üzerine ilgili bakan onayıyla kamu görevinden çıkarılır. Bu Kanun Hükmünde Kararname'nin 3. maddesinde belirtilenlerin işlemleri ise söz konusu maddedeki usule göre yapılır...

Bu "küçük" kelime hatasının uygulamada ne gibi karışıklıklara ve yanlışlıklara yol açabileceğini söylemeye herhalde gerek yok. Türkiye'nin içinden geçtiği bu zorlu günlerde bu kadar önemli bir hukuk metninin hazırlanmasında böyle bir hataya yer olmaması gerekir. Kuşkusuz tüm yurttaşları ve birkaç kuşağı etkileyecek bu düzenlemelerin çok daha özenli ve hukuk tekniğine uygun yapılması beklenir.

KHK'lerin "aceleye getirildiği" izlenimini yaratan bir başka örnek ise Genelkurmay Başkanlığı'na ilişkin bir "unutkanlık"tır. 27.07.1967 tarih ve 926 sayılı Türk Silahlı Kuvvetleri Personel Kanunu'nun Genelkurmay Başkanı'nın atanmasına ilişkin 49. maddesi 669 sayılı KHK ile değiştirilmiştir. Buna göre: "Genelkurmay Başkanı, Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri Komutanlığı yapmış orgeneral-oramiraller arasından Bakanlar Kurulu'nun teklifi üzerine Cumhurbaşkanı'nca atanır." şeklindeki maddeden "Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri Komutanlığı yapmış" ibaresi çıkarılmıştır. Böylece Genelkurmay Başkanı olabilmek için kuvvet komutanlığı yapmış olma şartı kaldırılmıştır. Ancak bu hükmün 31.07.1970 ve 1324 sayılı Genelkurmay Başkanı'nın Görev ve Yetkile-

rine Ait Kanun'un 8. maddesinde de aynen yer aldığı unutulmuştur. 669 sayılı KHK ile 1324 sayılı kanunda bazı başka değişiklikler yapılmış ancak bu madde atlanmıştır. Daha sonra bu unutkanlığın farkına varılmış ve 671 sayılı KHK'de yeni bir düzenleme yapılarak Türk Silahlı Kuvvetleri Personel Kanunu ve Genelkurmay Başkanının Görev ve Yetkilerine Ait Kanun arasındaki çelişki giderilmiştir. Oysa dikkatli bir mevzuat taramasıyla bu çelişki kolaylıkla önlenebilirdi.

Son olarak, 2016 OHAL KHK'lerinin kurumsal düzenlemelerinin de enine boyuna düşünülüp tasarlanmadığı görülmektedir. TSK'nın yapısına ilişkin yapılan düzenlemelerle ilgili olarak özellikle askeri uzmanlar tarafından Genelkurmay Başkanı'nın "kuvvetsiz komutan" durumuna düşürüldüğü eleştirisi yapılmış ve bunun TSK'nın temel işlevlerini zafiyete uğratabileceğine dikkat çekilmiştir. Tüm bu tartışmaların ardından 669 sayılı KHK ile yapılan düzenlemelerin bir kısmından vazgeçilerek 671 sayılı KHK ile eleştiriler doğrultusunda yeni düzenlemeler yapılmıştır.

Yukarıda örnekleme yapıldığımız ve 2016 OHAL KHK'lerinin tümüne sirayet etmiş görünen bu aceleci tutum Hukuk Devleti ilkesinin tanımlayıcı özelliklerinden olan "kesinlik" ve "öngörülebilirlik" unsurlarını zedelemektedir. 15 Temmuz darbe girişiminin ardından alınması gereken acil önlemler olduğuna kuşku yoktur. Tehlikenin yakınlığı ve büyüklüğü bu önlemleri haklı kılmaktadır ancak tüm bu haklı zeminin muhafazası için hukuka olan güvenin zarar görmemesi gerekir.

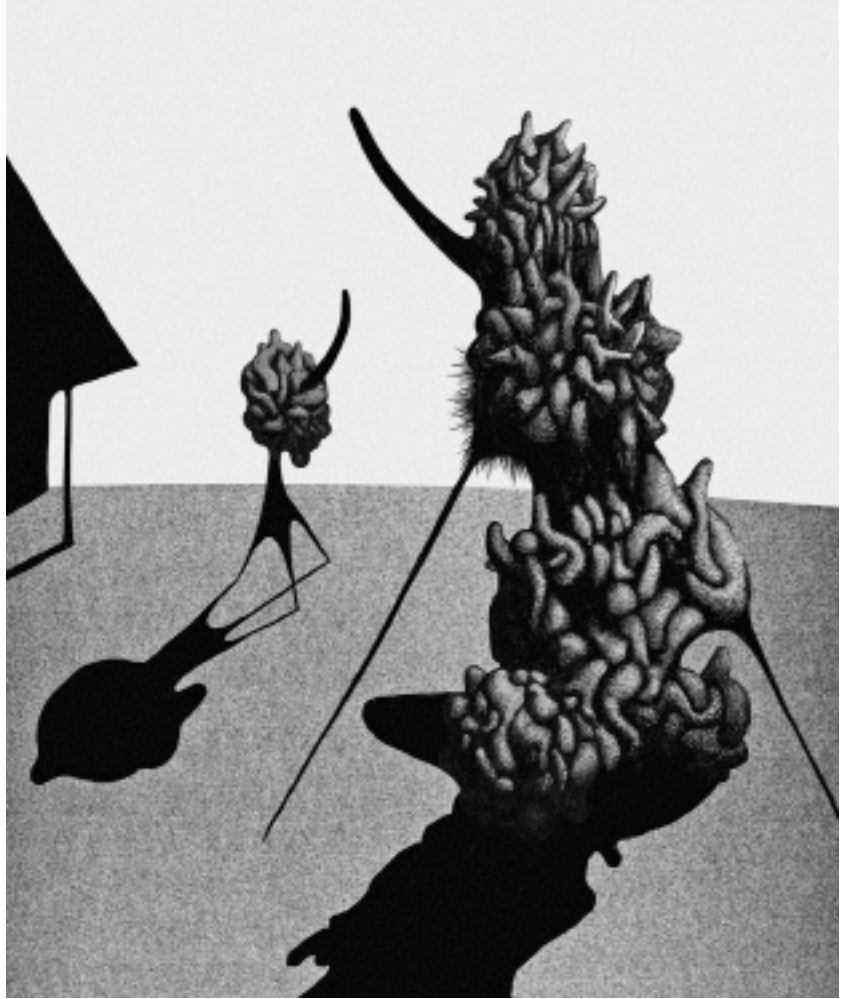
2016 OHAL KHK'lerinde gözlemlediğim bir diğer husus bazı düzenlemelerde muğlak ifadelere yer verilmiş olmasıdır. Bugüne kadar yapılan uygulamalar göz önüne alındığında bunun bilinçli bir tercih olduğu söylenebilir. KHK'lerde "terör örgütü" (yani Fethullahçı Terör Örgütü) yerine "terör örgütleri" ifadesinin kullanılması bunun bir örneğidir. Bunun yanında, OHAL süresince alınan tedbirlere temel teşkil eden "Terör örgütlerine veya Milli Güvenlik Kurulu'nca devletin milli güvenliğine karşı faaliyette bulunduğu karar verilen yapı, oluşum veya gruplara üyeliği, mensubiyeti veya iltisakı yahut bunlarla irtibatı

olduğu değerlendirilen...” şeklindeki bir formülasyon yukarıda işaret ettiğimiz “hukukî kesinlik” ve “hukukî öngörülebilirlik” ölçütlerini karşılamaktan uzaktır. 2016 KHK’leri yürürlüğe girdikten sonra özellikle bu muğlak ifadelerin tanıdığı geniş takdir yetkisine dayanarak yürütme organı tarafından kamuoyunda Fethullahçı Terör Örgütü ile ilişkisi olmadığı söylenen kişiler hakkında da işlem tesis edildiği iddiaları gündeme gelmiştir. Bu gidişat karşısında kamuoyunda iki veciz ifadenin öne çıktığı görülmektedir; “Kurunun yanında yaş da yanmasın!” ve “Cadı Avı”.

Bu iki ifadeden ilki, yani “Kurunun yanında yaş da yanmasın!” temennisi şu gerçeğin altını çizmektedir: Sağlıklı bir yargılama süreci olmaksızın, bu kadar hızlı

ve yasal-anayasal prosedürel güvencelerden yoksun bir şekilde ve topyeküncü bir anlayışla kişiler hakkında işlem tesis edilmesi “suçsuz” kişilerin de bu süreçte zarar görmesine yol açabilir. Nitekim basına yansıyan bazı örnekler ve siyasal partilere yapılan şikâyetler OHAL’in konusuyla hiçbir ilgisi olmayan kişilerin de OHAL KHK’lerinde öngörülen yaptırımlarla karşılaştığını göstermektedir. Bu durum, itiraf sayılabilecek bir açıklamayla, Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan tarafından da teyit edilmiştir. Cumhurbaşkanı Erdoğan, G-20 Zirvesi için gittiği Çin’den Ankara’ya dönerken uçakta gazetecilerin sorularını yanıtlarken şunu söylemiştir: “...şu var ki at izi, it izine karışmış vaziyette. ‘Ben bir şey atayım da nasılsa tutar’ diyenler var.”⁵

5 Hürriyet, 6 Eylül 2016.

BORA BAŞKAN

OHAL süreci açısından daha kaygı verici bir gelişmeye işaret eden “Cadı avı” terimi ise, OHAL süresince hakkında işlem tesis edilen bazı kişilerin sadece “muhalif” kimlikleri dolayısıyla bu muameleye maruz kaldıklarını anlatmak için kullanılmaktadır. Bu bağlamda CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu, medya mensupları, akademisyenler ve öğretmenler arasında tam bir “cadı avı” başlatıldığını ifade etmiş ve OHAL’in ilan sebebiyle ilgisi olmadıkları halde “fırsattan istifade” bu kişilerin tasfiye edildiklerine dikkat çekmiştir.⁶

Tüm bu tartışmalar sürerken, özellikle Cumhurbaşkanı’nın açıklamasının ardından hükümetin önemli bir adım attığını not edelim. OHAL sürecinde haksızlığa uğradığımı iddia edenlerin An-

6 Cumhuriyet, 9 Eylül 2016

kara'da Başbakanlık ve her ilde de valilik bünyesinde oluşturulan kurullara başvurabileceği duyuruldu. Üniversitelerle ilgili itirazların ise ayrıca oluşturulacak komisyonlar tarafından değerlendirileceği bildirildi. Nihayetinde itirazları haklı bulunanların yeni bir KHK ile işlerine iade edileceği de açıklamaya eklendi.⁷

Kuşkusuz hükümetin attığı ve atacağı bu tür adımlar OHAL sürecinde ortaya çıkan olumsuzlukların ortadan kaldırılması açısından büyük önem taşımaktadır. Ancak bu uygulamalarla ilgili hukukî açıdan üzerinde durulması gereken noktalar olduğu da açıktır. Birincisi, bu uygulamayla yürütme organı yargı erki yerine geçmektedir. Kişilerin herhangi bir yargı kararı olmaksızın görevlerine son verilmesi Hukuk Devleti ilkesine zaten aykırıdır. Bu bağlamda, şikâyet kurulları uygulaması, her ne kadar hataları tamir etmeye yönelik olsa da, bu yalnızca devam edilmesi anlamına gelmektedir. Kişinin suçluluğunu veya suçsuzluğunu tespit edecek olan makam yürütme bünyesinde ve onun kontrolündeki kurullar değil yargı organıdır. Söz konusu kurullar, hukuk terminolojisinde ifade edildiği biçimiyle “maddi hakikat”e ulaşmak için yeterli araç ve donanıma sahip değildir. Bunun da ötesinde bu kurulların kendilerine başvuruda bulunanların şikâyetlerini değerlendirirken objektif davranıp davranmayacağı ya da hangi objektif ölçütlere göre karar tesis edeceği de tartışmaya açıktır. En azından bu kurulların karar alma süreçlerinin şeffaf olması ve aldıkları kararların sonuçlarıyla birlikte kamuoyuyla paylaşılması bu tereddütleri bir ölçüde ortadan kaldıracaktır.

Hukukî açıdan şikâyet kurulları ile ilgili getirilebilecek ikinci eleştiri bu kurulların görev alanlarıyla ilgilidir. Kamuoyuna yapılan açıklamalardan anlaşıldığı kadarıyla bu kurullar sadece görevden çıkarma işlemleriyle ilgili şikâyetleri değerlendirecektir. Oysa yukarıda işaret ettiğimiz gibi, OHAL sürecinde muhalif bazı gazeteci ve akademisyenlerin temel hak özgürlüklerinin ihlaliyle sonuçlanan mağduriyetler yaşadıklarına dair haberler basına yansımaktadır. Hukuk Devleti ilkesi ve ifade özgürlüğünün korunması açısından hükümetin bu konuda da adım atması fevkalade

önemlidir. Bu noktada Anayasa Mahkemesi Başkanı Zühtü Arslan'ın söylediklerine katılmamak mümkün değil (Arslan, 2007: 225):

İstisna halindeki baskıcı, otoriter uygulamalara yönelik eleştiriler ve en önemlisi bu uygulamaların süreklileştirilmesine karşı dile getirilen itirazlar ancak sözün serbestçe söylenebildiği durumlarda mümkündür. İstisna hallerinin en karanlık noktası sözün askıya alındığı anlardır. Söz askıya alındığında meydan şiddete kalmaktadır. Şiddetin söz sahibi olduğu yerde de olağanüstünün olağanlaşması ve istisnanın kural haline gelmesi kaçınılmazdır.

2016 OHAL KHK'leri ile ilgili ortaya koyacağım son gözlem şudur: Bu KHK'ler yürütme odaklı bir yönetim biçimini hayata geçirmek için araçsallaştırılmaktadır. Araçsallaştırma kavramını esas olarak iki anlamda kullanıyorum. Birincisi şunu hatırlayalım: Söz konusu KHK'ler Cumhurbaşkanı başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu tarafından çıkarılmaktadır. Bu durumda KHK'lerin nihayetinde Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın iradesiyle şekillendiği kamuoyunun malumdur. Böylece, geçici bir süre de olsa, Cumhurbaşkanı'nın normalde olduğundan çok daha geniş yetkilere sahip olduğu söylenebilir. Dolayısıyla, bu şekilde OHAL KHK'leri uzun süredir Türkiye'nin başkanlık sistemine geçmesi gerektiğini savunan Erdoğan'ın bir anayasa değişikliği olmaksızın fiiliyatta başkanlık sistemine benzer bir yönetim şekli tesis etmesine imkân vermektedir. OHAL KHK'lerinin yürütme odaklı bir yönetim biçiminin hayata geçirilmesinde araçsallaştırılmasından söz ederken dikkat çekmek istediğim ikinci nokta ise, TBMM'nin devre dışı bırakılmasıyla ilgilidir. Gerçekten bu süreçte, TBMM'de yasalarla yapı(a)mayan bazı düzenlemeler KHK'lerle hukuk hayatına dahil edilmektedir. Buna tipik örnek olarak, belediyelere kayyım atanması ile ilgili düzenlemenin 19 Ağustos 2016 günü TBMM görüşmeleri sırasında dört partinin uzlaşmasıyla ilgili torba yasadan çıkarılması ancak daha sonra 674 sayılı KHK ile aynı düzenlemenin getirilmesi verilebilir.

2016 OHAL KHK'leri ile ilgili sonuç paragrafında sözü Giorgio Agamben'e bırakalım. 2016 OHAL KHK'lerini nitelemek için Agamben'in ola-

ğanüstü dönemlerde çıkarılan kanun hükmünde kararnamelemleri tanımlamak için Carlo Fresa'dan ödünç aldığı "garantiye alınmış acil durumun güçlendirdiği yasa taslakları" ibaresi kullanılabilir. Bu tanım çerçevesinde Agamben olağanüstü kanun hükmünde kararnamelemlerin olağan yasaların yerini almasını; "...güçler ayrılığı şeklindeki demokratik ilkenin günümüzde ortadan kalktığı ve yürütme erkinin hiç olmazsa kısmen yasama erkini bünyesine kattığı anlamına..." geleceği uyarısını yapmaktadır (Agamben, 2006: 26-27). Bu uyarı 2016 Türkiye'si için de geçerlidir.

OHAL REJİMİNİ HUKUK DEVLETİNİN GEREKLERİNE UYGUN KILMAK

Yukarıda değindiğimiz gibi, OHAL yönetim usulü hukuk dışı, hukuksuz veya keyfi bir yönetim usulü değildir. Bir hukuk devletinde, OHAL döneminde dahi ilgili ve yetkili devlet organları, yöneticiler ve kamu görevlileri hukukun çizdiği çerçeve içerisinde hareket etmelidir. Bunu sağlamak için yapılması gereken en önemli şey OHAL'e ilişkin hukukî çerçeveye uyulup uyulmadığını tespit etmek ve eğer bu çerçeve dışına çıkmışsa, çerçeve dışına çıkanlar için öngörülen müeyyideleri uygulamaktır. Kısacası OHAL usulünde yargısal denetimi etkili kılmak hayattır. Bunu yapabilmek içinse, iç hukuk yolları işletilebilir ve/ya uluslararası hukuk mekanizmaları harekete geçirilebilir.

İç Hukuk Yolları

OHAL rejiminin denetimine ilişkin esasları açıklarken, yukarıda ortaya koyduğumuz hukukî çerçeveye bağlı kalmak ve işe Anayasa ile başlamak yerinde olur.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Türkiye Cumhuriyeti hukuk sisteminde OHAL'in temel çerçevesini Anayasa çizer. Buna göre, "normlar hiyerarşisi"nde Anayasa'nın altında yer alan OHAL Kanunu ve OHAL KHK'leri Anayasa'ya uygun olmalı, eğer bunlar Anayasa'ya aykırı hükümler içeriyorsa AYM tarafından iptal edilerek hukuk sisteminden çıkarılmalıdır. Teorik olarak bu açıklama doğru görünmekle birlikte, özellikle 12 Eylül askeri müdahalesini gerçekleştiren ve yürürlükteki anayasayı şekillendiren askeri kadrola-

rın, 12 Eylül öncesi yaşanan siyasal şiddet olaylarına benzer olayların yaşanması ihtimalinde devleti güçlü kılmak amacıyla Cumhurbaşkanı ve Silahlı Kuvvetlerin ağırlıklı olarak söz sahibi olduğu bir "milli güvenlik anayasası" yaratmaları, olağanüstü yönetim usullerinin de "özgürlük-otorite" dengesinde otoriteye ağırlık verecek biçimde düzenlenmesine yol açmıştır. Bu anlayışın bir yansıması olarak OHAL KHK'leri AYM'nin denetimi dışında tutulmuştur. OHAL Kanunu'nun denetimi ise oldukça sınırlı bir biçimde kabul edilmiştir.

Önce OHAL Kanunu'na bakalım: OHAL Kanunu da diğer kanunlar gibi bir kanundur. Bir başka ifadeyle, OHAL Kanunu da diğer kanunların tâbi olduğu usule uygun olarak yapılır ve yürürlüğe girer ve aynen diğer kanunlar gibi, şekil ve esas açısından AYM'nin denetimine tâbidir. Dolayısıyla, OHAL Kanunu veya onu değiştiren kanunlar anayasaya aykırı oldukları iddiasıyla AYM'ye götürülebilir. Burada hemen şuna işaret edelim; OHAL Kanunu'nun 12 Eylül döneminde çıkarılan yasaların AYM'ye götürülmesini yasaklayan Anayasa'nın geçici 15. maddesi karşısında, AYM tarafından denetlenebilmesi mümkün değildi. 2001 yılında geçici 15. maddenin yürürlükten kaldırılmasıyla birlikte OHAL Kanunu'nun AYM tarafından denetlenebilmesi mümkün hale geldi. Bununla birlikte, unutmamak gerekir ki, AYM'nin yapacağı denetim yine de sınırlıdır çünkü denetimi yapacak AYM yargıçlarının karşısında hâlâ Anayasa'nın 15. maddesi durmaktadır. Yukarıda değindiğimiz gibi, 15. madde temel hak ve özgürlükler açısından çekirdek bir alan dışında kalanlar için Anayasaya aykırı tedbirler alınabilmesine izin vermektedir. Öyleyse AYM OHAL Kanunu'nun Anayasa'ya uygunluğunu denetlerken, yapılan düzenlemelerin, yukarıda listesini verdiğimiz çekirdek alana aykırı olup olmadığına ve durumun gerektirdiği ölçüyü aşıp aşmadığına bakacaktır. Bu noktalarda bir Anayasa'ya aykırılık tespit ederse AYM söz konusu OHAL Kanunu'nun hüküm veya hükümlerini iptal edecektir.

2016 OHAL sürecinde OHAL Kanunu asıl hukukî enstrüman olarak kullanılmamaktadır. Bunun yerine yukarıda işaret ettiğimiz gibi, OHAL

KHK'leri kullanılmaktadır. Bununla birlikte, OHAL Kanunu'na ekleme yapılması ya da bu kanunda değişiklik yapılması durumunda bu al-başlıkta açıkladığımız çerçevede bir anayasa uygunluk denetimi yapılabilecektir.

Konumuz açısından daha önemli olan mesele ise, OHAL KHK'lerinin denetimi meselesidir. Hemen baştan belirtelim, bu konuda öncelikle yapılması gereken Anayasa'da ilgili maddeyi değiştirerek OHAL KHK'lerini AYM denetimine açmaktır. Öğretide neredeyse tüm yazarların ittifakla kabul ettiği gibi, Hukuk Devleti olmanın gereği, (niha-yetinde idari bir işlem olan) OHAL KHK'lerinin yargısal denetime tâbi tutulmasıdır. Hemen bu-rada not düşelim; basına yansıyan haberlere göre, TBMM'de mini anayasa değişikliği paketi üzerinde çalışan üç partili (AKP, CHP, MHP) komisyon bu konuda bir düzenlemeyi müzakere etmektedir.⁸

İdeal olan çözüm bu olmakla birlikte, acaba mevcut mevzuat çerçevesinde bu mesele için bir çözüm bulunabilir mi? Bu soruya cevap ararken ilk önce karşımıza AYM'nin içtihadı çıkmaktadır. AYM geçmişte verdiği kararlarda, önüne getirilen OHAL KHK'lerini, olağanüstü halin gerekleri aç-sından incelemiş ve OHAL'in gereklerini aşan dü-zenlemeleri "Bunlar bir OHAL KHK'si içinde yer alabilecek veya yer alması gereken düzenlemeler değildir; bunlar olağan bir KHK'nin konusudur, dolayısıyla bu düzenlemeler olağan KHK sayılıp AYM tarafından denetlenebilmelidir" şeklinde bir akıl yürütmüştür. Ardından olağan KHK say-dığı bu KHK'leri Anayasa'nın 91. maddesi gere-ği TBMM tarafından çıkarılması gereken bir "yet-ki kanunu"nın bulunmadığı gerekçesiyle iptal et-miştir.⁹ Kısacası AYM, Cumhurbaşkanlığı başkanı-lığında toplanan Bakanlar Kurulu tarafından yapı-lan hukukî niteleme ve yapılan düzenlemeye ve-rilen isimle kendini bağlı hissetmemiş, OHAL KHK'si olarak çıkarılan bir KHK'nin olağanüstü halin gereklerine uygun olup olmadığını araştı-rmış ve olağanüstü halin gereklerini aştığını tespit ettiği KHK'leri olağan KHK sayarak iptal yetkisi-ni kullanmıştır.

Bu bağlamda, 15 Temmuz olayları sonrasında çıkarılan OHAL KHK'lerinin de AYM'ye götürül-meleri durumunda, AYM'nin eski içtihadını sür-dürerek bu KHK'lerin olağanüstü halin gereklerine uygun olup olmadığını araştırması beklenir. Örne-ğin AYM, 667 sayılı OHAL KHK'sinin 4. maddesi-nin 2. fıkrasında yer alan, "kamu hizmetine girme-nin ömür boyu yasaklanması" gibi, OHAL kalktıktan sonra dahi etkisini sürdürecektir bazı tedbirlerin Anayasaya aykırılığına karar verebilir.

Aynı şekilde, 667 sayılı OHAL KHK'nin 9. mad-desinde yer alan: "Bu kanun hükmünde kararna-me kapsamında karar alan ve görevlerini yerine getiren kişilerin bu görevleri nedeniyle hukukî, idari, mali ve cezai sorumluluğu doğmaz." şek-lindeki düzenleme de tartışma konusu yapılabi-lir. Nitekim AYM geçmişte benzer bir düzenle-me dolayısıyla verdiği bir kararında olağanüstü halin gereklerini aşan bir düzenlemeyi şu şekilde değerlendirmiş ve ardından söz konusu düzenle-meyi yetki yasasına dayanmadığı gerekçesiyle ip-tal etmiştir:¹⁰

...285 sayılı Olağanüstü Hal Bölge Valiliği İhdası Hakkında Kanun Hükmünde Kararname'nin 425 sayılı KHK ile yeniden düzenlenen itiraz konusu 7. maddesinde, "Bu Kanun Hükmünde Kararna-me ile Olağanüstü Hal Bölge Valisine tanınan yet-kilerin kullanılması ile ilgili idari işlemler hakkın-da iptal davası açılmaz" denilerek bu işlemlere karşı dava açma hakkı ortadan kaldırılmış, böy-lece Anayasa'nın olağanüstü yönetim usulü bağ-lamında öngörmediği bir yetki kullanılmıştır. Bu durumda, itiraz konusu kuralın olağanüstü hal-le ilgili bir düzenleme olduğunun kabulü olanak-lı bulunmadığından olağan KHK kuralı olarak de-ğerlendirilmesi gerekir.

Bu konuyla bağlantılı olarak, OHAL KHK'leri ile olağan kanunlarda değişiklik yapıp yapılamayacağını da tartışmamız gerekir. Örneğin, 669 sa-yılı OHAL KHK'si ile olağan kanunlarla belirlen-miş olan Silahlı Kuvvetlerin yapısı köklü biçimde değiştirilmiştir. AYM, OHAL KHK'leri ile olağan yasalarda değişiklik yapılamayacağı görüşünü be-nimsemiştir. AYM'ye göre:¹¹

8 Cumhuriyet, 7 Eylül 2016.

9 Örnek AYM kararları için bkz. E. 1990/25, K. 1991/1, KT. 10.01.1991; E. 1991/6, K. 1991/20, KT. 03.07.1991.

10 AYMK, E. 2003/28, K. 2003/42, KT. 22. 05. 2003.

11 AYMK, E. 1990/25, K. 1991/1, T. 10. 01. 1991; E. 1991/6, K. 1991/20, T. 03. 07. 1991.

Olağanüstü halin veya sıkıyönetimin gerekli kıldığı konularda çıkartılan KHK'ler, bu hallerin ilan edildiği bölgelerde ve ancak bunların devamı süresince uygulanabilirler. Olağanüstü halin sona ermesine karşın, olağanüstü hal KHK'sindeki kuralların uygulanmasının devam etmesi olanaksızdır. Bu nedenle, olağanüstü hal KHK'leri ile, yasalarda değişiklik yapılamaz. Olağanüstü hal KHK'leri ile getirilen kuralların olağanüstü hal bölgeleri dışında veya olağanüstü halin sona ermesinden sonra da uygulanmalarının devamı isteniyorsa bu konudaki düzenlemenin yasa ile yapılması zorunludur. Çünkü olağanüstü hal bölgesi veya bölgeleri dışında veya olağanüstü halin sona ermesinden sonra da uygulanmalarına devam edilmesi istenilen kuralların içerdiği konular "olağanüstü halin gerekli kıldığı konular" olamazlar.

Bu içtihat karşısında 669 sayılı KHK ile getirilen düzenlemenin, 2016 OHAL KHK'leri ile getirilen birçok düzenleme gibi hukuken tartışmaya açık olduğu söylenebilir.

OHAL KHK'lerinin yargısal denetimiyle ilgili üzerinde durulması gereken son nokta ise, bu KHK'lerin TBMM tarafından onaylandıktan sonra denetlenip denetlenemeyecekleridir. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi, OHAL KHK'leri *Resmi Gazete*'de yayımlandıkları gün onay için TBMM'ye sunulur. Uygulamada TBMM onay veya değiştirerek onay işlemini bir kanun biçiminde yapmaktadır. İşte bu noktada şu sorulabilir: Artık bir kanuna dönüşen OHAL KHK'si diğer kanunlar gibi AYM tarafından denetlenebilir mi? Öğretide ağırlıklı olarak, artık TBMM'nin iradesiyle kanuna dönüşen OHAL KHK'sinin anayasaya uygunluk açısından denetlenebileceği görüşü savunulmaktadır. Dolayısıyla, bu yorum çerçevesinde, OHAL KHK'leri TBMM iradesinin devreye girmesinin ardından denetlenebilir hale gelmektedir. Bir başka ifadeyle Anayasa'nın OHAL KHK'leri için getirdiği denetim yasağı kanunlaşmasından önceki aşama içindir.¹²

Bu yorum, Hukuk Devleti ilkesinin gereklerini yerine getirmek açısından uygun bir yorum olmakla birlikte şu noktanın da altını çizmemiz gerekir: Anayasada OHAL KHK'lerinin TBMM tarafından ne zaman görüşülmesi gerektiğine dair açık bir hüküm bulunmamaktadır. TBMM İç Tüzüğü'nün 128. maddesinde ise, OHAL KHK'leri-

nin "ivedilikle en geç otuz gün içinde" görüşülüp karara bağlanacağı belirtilmektedir. Uygulamada bu süreye riayet edilmemekte, bu süreye riayet edilmemesinin Anayasa veya İç Tüzük'te bir müeyyidesi bulunmadığı için de, OHAL KHK'leri TBMM'de görüşülmeden ve kanunlaşmadan hukuk sisteminde "OHAL KHK'si" olarak yaşamaya devam etmektedir. Yeri gelmişken not edelim; bu sorun için önerilebilecek en uygun çözüm, İtalyan Anayasası'nda (m. 77) olduğu gibi, olağanüstü dönemlerde yapılan kararnamelerin, belli bir süre içerisinde (örneğin 60 gün) parlamento tarafından görüşülüp yasaya dönüştürülmemesi durumunda kendiliğinden yürürlükten kalkacağına dair anayasaya bir hüküm koymaktır. Bizim sistemimizde böyle bir düzenleme olmadığına göre OHAL KHK'lerinin yasalaşması konusunda asıl görev hükümete ve TBMM'ye düşmektedir. Sonuç olarak, TBMM tarafından görüşülmediği için bu şekilde hukuk sistemi içerisinde varlığını koruyan OHAL KHK'lerinin AYM tarafından denetlenmesi de mümkün olmamaktadır.

Bu tartışmayı güncel gelişmeleri not ederek noktalayalım. AKP, bu konuda muhalefetin de yaptığı eleştirileri göz önüne alarak, OHAL KHK'lerini TBMM'ye getirme sözü verdi. Bu bağlamda, 19 Ağustos 2016 geceyarısından sonra, 20 Ağustos 2016 gününün ilk saatlerinde 667 sayılı KHK TBMM'de görüşülmeye başlandı. Yani söz konusu kararname İç Tüzük tarafından belirlenen 30 günlük sürenin bitmesine iki gün kala görüşülmeye başlandı. AKP grubu adına konuşma yapıldı ve görüşmelere ara verildi. Aranın ardından ilgili komisyon Genel Kurul Salonu'nda bulunmadığı için görüşmeler ertelendi ve TBMM 1 Ekim 2016 tarihine kadar tatile girdi.

Basında yer alan haberlere göre, AKP tatil sonrasında mevcut sekiz KHK'yi görüşmek üzere CHP ve MHP ile birlikte bir komisyon kurma önerisi getirmeye hazırlanıyor. Sonrasında, TBMM'de KHK'lerin daha kısa sürede ve hızlı bir biçimde görüşülmesine olanak veren "temel yasa" yöntemini uygulamayı teklif edeceği de basında yer alan haberler arasında.¹³ KHK'lerin TBMM'de görüşülüp yasama iradesinin devreye

12 AYMK, E. 1990/25, K. 1991/1, T. 10. 01. 1991.

13 *Cumhuriyet*, 18 Eylül 2016.

girmesi ve sonrasında bu KHK'lerin kanuna dönüşerek AYM denetimine açık hale gelmesi kuşkusuz olumlu bir aşama olacaktır. Bununla birlikte bu teklif, KHK'leri değerlendirecek komisyonda sadece TBMM'de temsil edilen üç partiye yer verilmesi (HDP'nin dışarıda bırakılması) ve Genel Kurul'da yapılacak görüşmelerde "temel yasa" yönteminin uygulanmak istenmesi açısından eleştiriye açıktır.

OHAL'in yargısal denetimiyle ilgili olarak OHAL süresince alınan idari kararlar ve yapılan idari işlemler üzerinde ayrıca durmamız gerekir. Acaba OHAL Kanunu ve OHAL KHK'lerine uygun olarak ya da bir başka ifadeyle bu normlara dayanarak yürütmenin ve idarenin yaptığı tasarruflar yargı denetimine tâbi tutulabilir mi? Burada ayrıntıya girmeden şunu not edelim. Uygulamada Danıştay olağanüstü yönetim usulleri çerçevesinde alınan tedbirleri yetki unsuru açısından incelemekte; "verilmeyen bir yetkinin kullanılması" durumunda işlemi iptal etmektedir. Bunun yanında, Danıştay yetki unsurunu zaman bakımından da değerlendirmekte ve süre bakımından geçici olan olağanüstü hal rejimin ortadan kalkmasından sonra etkisini sürdüren tedbirleri iptal etmektedir (Yıldırım vd, 2015: 591-595).

Konuyla bağlantılı olarak Danıştay'ın, 12 Eylül döneminde kamu hizmetinden çıkarılan kişiler hakkında verdiği karar emsal niteliğindedir. Bu karar ile Danıştay, sıkıyönetim komutanlarının istemi üzerine görevlerine son verilen kamu personeli ile ilgili olarak 1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu'nun 2. maddesinin 2766 sayılı Yasa ile değiştirilmiş son fıkrasında yer alan "... bir daha kamu hizmetlerinde çalıştırılmazlar." hükmünün sıkıyönetim süresiyle sınırlı olarak uygulanması gerektiğine karar vermiştir.¹⁴

Bu bağlamda, 15 Temmuz olayları sonrasında çıkarılan 667 sayılı OHAL KHK'nin 4. maddesinde öngörülen "...görevine son verilenler bir daha kamu hizmetinde istihdam edilemez, doğrudan veya dolaylı olarak görevlendirilemezler" şeklindeki hükmün Danıştay'ın ve AYM'nin içtihadı karşısında OHAL sürecinin sona ermesinin ardın-

dan ciddi hukukî tartışmalara konu olacağı şimdiden öngörülebilir.

Bu alt-başlığa ilişkin açıklamalarımızı noktalamadan önce şunun altını çizelim: OHAL süresince yapılan idari işlemlerin yargısal denetiminde işlemin hangi usulle yapıldığı büyük önem arz etmektedir. Örneğin OHAL KHK'sinde soyut olarak, kişilere yönelik olmaksızın, belli şartların varlığı halinde bağlı olduğu kurumun kişinin görevine son vereceği öngörülmüş ve bu soyut kurala dayanarak kişi hakkında idare somut bir göreve son verme işlemi tesis etmişse, bu işleme karşı idari yargıda dava açılacaktır. Ancak, son birkaç KHK'de olduğu gibi, görevine son verilecek kişiler KHK'nin ekli listesinde ismen sayılmışsa, artık son verme işlemi KHK'nin bir parçası haline gelecek, dolayısıyla OHAL KHK'lerine karşı idari yargıda dava açılmayacağı için biraz önce açıkladığımız yol geçerli olmayacaktır. Bu kadarını söylemekle yetinelim. Farklı işlem tiplerine göre hangi yargı yollarına başvurulacağı kapsamlı ve ayrıntılı bir hukukî analiz gerektirmekte ve bu makalenin sınırları dışında kalmaktadır.¹⁵

Son olarak iç hukuk yolları açısından AYM'ye bireysel başvurunun da mümkün olduğuna işaret edelim. AYM bireysel başvuru yoluyla önüne gelen olaylarda OHAL sürecinde kişinin temel hak ve özgürlüklerinin bir kamu gücü tarafından ihlal edilip edilmediğini inceleyebilecektir.

Uluslararası Hukuk Mekanizmaları

15 Temmuz olayları sonrasında ilan edilen OHAL'in yargısal denetimi konusunu incelerken Türkiye'nin taraf olduğu milletlerarası sözleşmeler ve özellikle AIHS açısından da durumun değerlendirilmesi gerekir.

Hükümet sözcüsü Numan Kurtulmuş 21 Temmuz 2016 tarihinde OHAL süresince AIHS'nin askıya alınacağı şeklinde bir açıklama yapmıştır.¹⁶ Kurtulmuş'un bu açıklaması aslında Sözleşme'nin "Olağanüstü hallerde yükümlülükleri askıya al-

15 Bu konuda güncel bir değerlendirme için bkz. Ersin Albuz, "KHK ile Göreve Son Verilemez", *Cumhuriyet*, 8 Eylül 2016; ayrıca bkz. Ersan Şen'in <www.haber7.com> sitesinde sürmekte olan yazı dizisi.

16 *Cumhuriyet*, 21 Temmuz 2016.

ma” başlıklı 15. maddesine dayanmaktadır. Bu maddeye göre:

1. Savaş veya ulusun varlığını tehdit eden başka bir genel tehlike halinde her Yüksek Sözleşmeci Taraf, durumun kesinlikle gerektirdiği ölçüde ve uluslararası hukuktan doğan başka yükümlülüklerle ters düşmemek koşuluyla, bu Sözleşme’de öngörülen yükümlülüklerle aykırı tedbirler alabilir.
2. Yukarıdaki hüküm, meşru savaş fiilleri sonucunda meydana gelen ölüm hali dışında 2. maddeye, 3. ve 4. maddeler (fıkra 1) ile 7. maddeye aykırı tedbirlere cevaz vermez.
3. Aykırı tedbirler alma hakkını kullanan her Yüksek Sözleşmeci Taraf, alınan tedbirler ve bunları gerektiren nedenler hakkında Avrupa Konseyi Genel Sekreteri’ne tam bilgi verir. Bu Yüksek Sözleşmeci Taraf, sözü geçen tedbirlerin yürürlükten kalktığı ve Sözleşme hükümlerinin tekrar tamamen geçerli olduğu tarihi de Avrupa Konseyi Genel Sekreteri’ne bildirir.

Kurtulmuş’un “AIHS’nin askıya alındığı” şeklindeki açıklaması 3. fıkra gereği Türkiye’nin Avrupa Konseyi Genel Sekreteri’ne durumu bildirmesinden ibarettir. Bu açıklamadan yola çıkarak komuoyunda AIHS’nin OHAL süresince uygulanıp uygulanmayacağı tartışılmaya başlanmış ve bu bağlamda, OHAL sürecinde ortaya çıkan hak ihlalleri için AIHM’ne başvurulup başvurulamayacağı önem kazanmıştır.¹⁷

Konunun ayrıntısına girmeden şu iki noktanın altını çizelim: Birincisi, AIHS’nin 15. maddesi uyarınca Sözleşme “askıya alınmış” olsa bile, AIHS’nin 15. maddesinde tanımlanan “çekirdek alan” a dahil temel hak ve özgürlüklere dokunulamayacaktır. AIHM, bu alana dahil haklarından birinin veya birkaçının ihlal edildiği iddiasıyla kendisine yapılan bireysel başvuruları inceleyecek ve karara bağlayacaktır.

İkincisi, AIHS m. 15’te tanımlanan “çekirdek alan” dışında kalan ve AIHS tarafından güvence altına alınan temel hak ve özgürlükler de tamamen korumasız değildir. Bu hak ve özgürlüklerin korunması için de bireyler AIHM’ye başvurabilir. Bu başvurularda AIHM, Sözleşme’ye

aykırı olarak alınan tedbirlerin olağanüstü halin gereklerine uygun olup olmadığını inceleyecektir. Mahkeme her şeyden önce, Türkiye’nin AIHS’nin 15. maddesinin 3. fıkrası gereği Avrupa Konseyi Genel Sekreteri’ne resmi bir bildirimde ve bilgilendirmede bulunup bulunmadığına bakacaktır. Ardından “askıya alma” işlemini; “ulusun varlığına yönelik bir tehdidi ortadan kaldırmak için zorunlu olması”, “alınan önlemlerin tehdidin ciddiyetiyle orantılı olması”, “önlemlerin geçici yani sınırlı bir süre için geçerli olması”, “süreçte ortaya çıkabilecek hak ihlalleri için etkili güvence ve mekanizmaların öngörülmüş olması” ve “uluslararası hukuktan doğan diğer yükümlülüklerle riayet edilmesi” gibi ölçütler açısından mercek altına alacaktır. Tüm bunlara ek olarak, AIHM’nin yerleşik içtihatlarıyla tanımlanmış olan yasallık, ulaşılabilirlik, öngörülebilirlik, gereklilik, belirlilik ve ölçülülük gibi ilkeler de AIHM’nin incelemesinde göz önünde bulundurulacaktır.¹⁸

Burada dikkat edilmesi gereken önemli husus şudur: Yukarıda değinilen her iki durumda da iç hukuk yollarının tüketilmesi, yani Türkiye Cumhuriyeti hukuk sistemi açısından AYM’ye bireysel başvurunun yapıp yapılmış sonuç alınmış olması gerekmektedir.

SONUÇ

15 Temmuz darbe teşebbüsü sonrasında ilan edilen OHAL ve yürürlüğe giren OHAL KHK’leri, içeride ve dışarıda, özellikle AB ve Avrupa Parlamentosu içerisinde haklı olarak eleştirilmiştir. Bir devletin kendi varlığına yönelik tehdit ve tehlikelere karşı birtakım olağanüstü tedbirler almaya hakkı olduğu her kesim tarafından kolaylıkla kabul edilebilecek bir gerçektir. Bununla birlikte, tehdidi veya tehlikeyi savuşturmak için alınacak tedbirlerin mutlaka hukuk içerisinde kalması ve belki daha da önemlisi bu süreçte hak ihlalleri neticesinde ortaya çıkabilecek maddi ve manevi zararların telafisi için etkili yollar öngörülmesi şarttır. Aksi takdirde, haklı ve meşru bir sebebe

17 Bu konuda güncel bir değerlendirme için bkz. Rıza Türmen, “OHAL Kararnamelerinin Hukuksal Sorunları”, *Cumhuriyet*, 22 Ağustos 2016.

18 Avrupa İnsan Hakları Hukukunda bu konuya ilişkin var olan ölçütler için bkz. Venedik Komisyonu, *Opinion on the Protection of Human Rights in Emergency Situations*, CDL-AD (2006) 015, 4 Nisan 2006.

---

dayanan OHAL rejimi, Hukuk Devleti ilkesine aykırı uygulamalarla, bir tür otoriter baskı veya intikam aracı olarak görülebilir. Eğer bu konuda telafi edici adımlar atılmaz ve halihazırda yürürlükte olan sekiz KHK'ye göre OHAL usulü uygulanmaya devam ederse, OHAL sona erdikten sonra Türkiye'nin en iyi ihtimalle hukuk alanında iki temel sorunla karşılaşacağı söylenebilir: Birincisi, iç hukuk açısından, OHAL sürecinde haklarının ihlal edildiğine inanan kişiler mümkün olan her yolla haklarını arayacaklardır. Bu, iç hukuk açısından bir "dava patlaması" demektir. Yapısal sorunlar ve kadro eksikliğiyle boğuşan yargının bu yükün altından kalkabilceği şüphelidir. İkincisi, iç

hukuk yollarını tüketen kişilerin büyük bir kısmı AIHM'ye başvuracaktır. Bu ise, büyük ihtimalle Türkiye'nin birçok davada mahkûm olması ve bir "tazminat yağmuru"na maruz kalması anlamına gelmektedir. Tüm bu olumsuz sonuçların ortaya çıkmaması için bir yandan mevcut tehdit ve tehlike ile mücadele edilirken, diğer yandan Hukuk Devleti ilkesi titizlikle korunmalıdır. Ve her şeyden önemlisi, Türkiye olağanüstü halden olağan hale bir an önce geçmelidir. Bu bağlamda, eğer basına yansıyan haberler doğruysa, OHAL'in 3 ay daha uzatılması Türkiye'de Hukuk Devleti açısından tamiri imkânsız hasarların ortaya çıkmasına sebep olacaktır.

KAYNAKÇA

- Agamben, Giorgio (2006) *İstisna Hali*, Çev: Kemal Atakay, İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Arslan, Zühtü (2007) "Türkiye'de İstisna Hali, Terör ve İfade Özgürlüğü", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, S. 71, s. 201-226.
- Benjamin, Walter (2012) *Son Bakışta Aşk*, Haz: Nurdan Gürbilek, İstanbul: Metis.
- Esen, Selin (2008) *Karşılaştırmalı Hukukta ve Türkiye'de Olağanüstü Hal Rejimi*, Ankara: Adalet Yayınevi.

- Karan, Ulaş (2016) "Kriz Zamanlarında İnsan Hakları", *Güncel Hukuk*, Eylül 2016, s. 12-17.
- Schmitt, Carl (2005) *Siyasi İlahiyat*, Çev: Emre Zeybekoğlu, 2. Baskı, Ankara: Dost Kitabevi.
- Yıldırım, Turan ve Melikşah Yasin, Nur Kaman, H. Eyüp Özdemir, Gül Üstün, Özge Okay Tekinsoy (2015) *İdare Hukuku*, 6. Baskı, İstanbul: Oniki Levha Yayıncılık.